

П. С. Пеняк (Київ)

Про ремісничі об'єднання Русі та Візантії

Відносини між Руссю і Візантією завжди привертали увагу дослідників. За останні десятиліття завдяки вивченню писемних джерел і археологічним дослідженням з'явилися нові дані, які дають можливість розглянути деякі нові аспекти соціально-економічного розвитку Русі і Візантії, зокрема стан ремісничого виробництва і міждержавні зв'язки у цій галузі суспільного виробництва.

Приналежність дрібного виробника до певного колективу була важливою причиною появи цехів у Візантії і ремісничих об'єднань на Русі. Їх метою були захист спільної власності ремісників на певну спеціальність чи професію, контроль над виробництвом і продажем товарів. У Візантії ремісничі корпорації створювалися державною владою як обов'язкова форма для занять торгово-ремісничою діяльністю у певних галузях міської економіки¹, а на Русі їх виникнення зумовлювалося досягнутим рівнем розвитку продуктивних сил, феодально-становою структурою давньоруського суспільства, всією системою панівних феодальних відносин.

Відомості про візантійське цехове ремесло, поява якого датується IX ст.², дійшли до нас за сюжетами «Книги Епарха». Вона дає вичерпну характеристику організаційної структури ремесла, приділяє значну увагу розгляду цехових статутів, внутрішнього життя візантійських цехів. Писемні джерела про ремісничі об'єднання на Русі нам невідомі. Проте це не означає, що їх не було. Всебічне вивчення різноманітних груп джерел, у тому числі матеріалів археологічних досліджень давньоруських міст домонгольської пори, дає підстави вважати, що на Русі діяли об'єднання типу кооперацій (артілі, дружини, братства) і типу цехових організацій (сотні, ряди)³.

Працями радянських візантиністів доведено, що своєрідність становища константинопольських цехів полягала в їх тісному зв'язку з імператорським двором, з обслуговуванням його потреб, а також у контролі держави над їх діяльністю⁴. Підтримка держави забезпечувала торгіву монополію цехів, захист ремісничих корпорацій від конкуренції позацехового ремесла, багатоманітність замовлень імператорської сім'ї і двору. На Русі ремісничі об'єднання існували як невід'ємна складова частина вільного ремесла.

Візантійським цехам були притаманні цехова ієрархія і регламентація. Їх особливість — використання праці рабів у деяких видах ремесла і відсутність підмайстрів⁵. У «Книзі Епарха» не міститься ніяких заборон і обмежень щодо прийняття до цеху учня чи містія — найманого робітника, для цього потрібно було лише представити певну кількість поручителів і сплатити внесок⁶. Так, при вступі в цех миловарників на користь держави стягувалася платня в розмірі 12 номісм.⁷ Учень, пройшовши відповідний курс навчання, міг стати майстром. Візантійському цеховому ладу притаманні були звичайні для середньовічних цехів соціальні суперечності — між майстрами, об'єднаними в цехи, і нецеховими ремісниками, між майстрами і учнями.

На Русі праця рабів у ремеслі не використовувалася. Писемні джерела свідчать про досить чіткий поділ ремісників деяких спеціальностей на майстрів і учнів. Відомо про існування інституту учнівства в ковальській справі, іконописанні, шевській справі. В розповіді про Алімпія-іконописця йдеться про те, що той «предань бываєть родительма своима на учение икононаго писаніа» — грецьким майстрам, які прикрашали собор Києво-Печерського монастиря. «Добре извыкъ хитрости иконнѣй, иконы писати хитрь бѣ зѣло», — говорить про нього⁸. Час його учнівства, на нашу думку, тривав протягом 1073—1078 рр.,

коли будувалася Успенська церква, тобто, як і в інших цехах,— 4—5 років.

В «Богословії св. Іоанна Дамаскіна» — пам'ятці XII ст.— розповідається, зокрема, про навчання шевської справи: «Шьвъць показаеъ оученикоу, како рѣзальникъ дръжаше, рѣзати оуосьмь и, коюгоу дръжашци, шити сапогы»⁹. Є свідчення і про нелегкість учнівства: «Многажды ремѣствникъ клѣняется не дати оученику не ясти, ни пити»¹⁰. У Псковській судній грамоті, пам'ятці XIV—XV ст., вказується на важке становище учнів, які повністю залежали від своїх хазаїв. Ймовірно, інститут учнівства склався вже в XI—XIII ст., тому тут воно розглядається як звичайне явище¹¹. Найвні дані свідчать про дві форми учнівства: учні набиралися з числа жителів міських посадів і з членів сім'ї майстра.

Що стосується терміна «підмайстер», то воно в давньоруській мові не зафіксоване. Вірогідно, воно визначалося словом «унот» чи «учень». Так, під 1259 р. повідомляється про будівництво міста Холма Данилом Галицьким: «Идяхоу днь и во днь и оуноты, и мастерѣ всаии бѣжахоу и с Татар: сѣдельници и лоучници и тоулници и коузнициъ желѣзоу и мѣди и среброу и бѣ жзнь...»¹². В даному тексті уноти протиставляються майстрам. Слово «унот» означало «юнак», але у даному випадку — «учень, чи підмайстер», тому що далі говориться про ремісничі спеціальності, якими володіли уноти і майстри (сідлярі, лучники).

На відміну від Візантії, на Русі не вимагалася поручительства при вступі в ремісничі об'єднання¹³. Значно більшою мірою, ніж там, була поширена праця найманих робітників, наприклад, у ковальській справі. Виробничий процес майже всіх спеціальностей ковальського ремесла вимагав участі в роботі, крім майстра-коваля, ще одного—двох помічників-молотобійців. Ними були або молодші члени родини коваля, або учні — з тих, що проходили курс навчання, чи, закінчивши його, не мали можливості організувати власну справу. В останніх, як зазначає Б. О. Колчин, залишався єдиний вихід — ставати найманими робітниками¹⁴.

В «Книзі Епарха» ми не знаходимо повідомлень про виборність адміністрації корпорацій. Зовсім інша картина спостерігається на Русі. Відомо, що на чолі вишгородських ремісничих об'єднань городників і мостників стояв керівник — «старійшина», майстер «архітектон»¹⁵, який обирався серед інших майстрів і якому підпорядковувалися всі працюючі на будівництві. Старійшина розпоряджався діями всієї артілі і був її юридичним представником, оскільки саме з ним велися переговори про роботу.

В корпораціях Візантії торгівельна діяльність відокремлювалася від виробничої, заборонялося поєднання цих двох видів діяльності¹⁶. На Русі не існувало подібних заборон. Виробнича діяльність нерідко поєднувалася з торговою. Так, в стародавньому Василеві на Дністрі дослідженнями Б. О. Тимощука поруч з торговою площею було виявлено сім гончарних горнів. Таке розташування гончарних майстерень давало можливість ремісникам стежити за роботою горнів і одночасно продавати свої вироби¹⁷.

Як свідчать численні дослідження, візантійське ремесло у IX—X ст. переживало піднесення, що позначилося і на русько-візантійських економічних зносинах. Значна частина ремісничої продукції вивозилася за межі країни, зокрема на Русь. Широкий імпорт кераміки і візантійського скла зафіксовано із середини X ст.¹⁸. А з кінця X ст., як вважається, почався експорт самого візантійського ремесла та його носіїв¹⁹. З прийняттям християнства і встановленням більш тісних церковних і політичних відносин цей процес посилювався. Проникнення на Русь візантійської освіченості, сприйняття елементів її цивілізації сприяли дальшому прогресивному розвитку давньоруського суспільства. На Русь прибували ювеліри, іконописці, будівельники, які стали вчите-

лями давньоруських ремісників. Безумовно, що з собою вони принесли і нові організаційні засади ремісничого виробництва, насамперед групування ремісників в артілі для виконання певного виду робіт, зокрема, будівельної справи, живопису. З писемних джерел відомо про діяльність таких артілей. Так, для будівництва Десятинної церкви залучалась велика кількість майстрів, згадується, що князь Володимир «...помысли создати церковь пресвятыя Богородица, и послав приведе мастеры от Грек. И начашю же здати, и яко сконча, украси ю иконами...»²⁰. Після цього в Києві з'явилися склороби, мозаїсти²¹. Як вважає Т. І. Макарова, майстри-греки, організуючи виробництво на новому місці, змушені були залучати й місцеві сили, тому артіль ремісників була змішаною за складом, греко-руською²². В Патерику повідомляється про будівництво Печерського собору візантійськими майстрами. З цієї розповіді ми дізнаємося про організаційну структуру будівельної артілі давньоруських зодчих. Так, об'єднання очолювали «четыре мужіе богати велми»²³. До себе вони запросили «други и южики своа». Термін «южики» означав родичів керівників будівельної артілі²⁴, тому можна говорити про родинну спадкову традицію будівельної справи.

До складу будівельних артілей входили не тільки каменярі і теслі, а й ремісники інших спеціальностей, такі як: ковалі, склороби, тобто вони були організовані за вертикальним принципом, здійснюючи всі етапи будівельного виробництва²⁵. За таким же принципом діяли будівельні артілі в Європі. На Русі вони виконували в основному великокнязівські та єпископські замовлення. Інтенсивність будівництва в Смоленській землі, наприклад, дала можливість створити там дві самостійні артілі: двоє зодчих очолювали князівську артіль, а один керував єпископською²⁶. В першій половині XII ст. кількість будівельних артілей на Русі збільшилася до чотирьох, у другій половині XII ст. — до шести, а на початку XIII ст., коли давньоруське будівельне виробництво переживало період розквіту, досягла семи²⁷.

Що стосується артілей художників, до яких входили грецькі і руські майстри, то вони працювали, наслідуючи візантійські зразки, так звані оригінали, тобто завезені з Візантії зошити контурних малюнків на пергаменті²⁸. Однак руські майстри-живописці, сприйнявши мистецтво греків, вносили в художні твори риси свого художнього мислення. Артілі художників мали триступеневу градацію. Наприклад, розпис Дмитрівського собору у Владимирі в 1194—1197 рр. виконаний артіллю, до якої входили 45—50 чол. — майстри, підмайстри і учні²⁹.

Існували і артілі мозаїстів, до яких входили групи майстрів: одні виготовляли і наносили на поверхню стін ґрунт, другі складали зображення і прорисовували їх, треті викладали мозаїку³⁰. Вивчаючи мозаїку Софії Київської, В. М. Лазарев висловив думку про роботу принаймні восьми майстрів разом з підмайстрами, які входили до артілі³¹.

В давньоруських містах XI—XII ст. (переважно в Києві) діяли грецькі майстерні по виготовленню поливного посуду³². Безумовно, до їх складу входили і місцеві ремісники, які засвоювали не тільки технологічні особливості ремесла, а й організацію керамічного виробництва.

В 30—40-і рр. XI ст у зв'язку з великим будівництвом на Русі з'явилися і склороби з Візантії. Як вважають дослідники, давньоруські ремісники швидко опанували це мистецтво, хоча воно й базувалося на візантійських традиціях³³. А з кінця XI — початку XII ст. місцеве руське виробництво значно розширюється і, відповідно, обмежується імпорт візантійського поливного і скляного посуду³⁴.

Не останню роль грецькі майстри відіграли в становленні і організації виробництва емальовальної справи, техніки філіграні, зерні. Про це свідчать знахідки (колти з черню), виявлені під час досліджень давньоруських міст³⁵.

Таким чином, візантійські ремісники брали активну участь у становленні нових видів ремесла, створенні та діяльності ремісничих об'єднань давньоруських ремісників. Однак ці об'єднання не досягли класичних форм західноєвропейських цехів, оскільки наші орд Батия затримало їх соціально-виробничий розвиток.

¹ Литаврин Г. Г. Византийское общество и государство в X—XI вв.— М., 1977.— С. 151.

² Левченко М. В. История Византии.— М.; Л., 1940.— С. 148—149.

³ Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси.— М., 1948; Тихомиров М. Н. О купеческих и ремесленных объединениях в Древней Руси (XI—XV вв.) // Вопросы истории.— 1945.— № 1; Янин В. Л. К проблеме новгородских сотен // Археографический ежегодник за 1973 год.— М., 1974.— С. 178—180; Пеняк П. С. К вопросу о ремесленных объединениях Древней Руси XI—XIII вв. // Земли Южной Руси в IX—XIV вв.— К., 1985.— С. 126—130.

⁴ Каждый А. П. Цехи и государственные мастерские в Константинополе в IX—X вв. // Византийский временник.— 1953.— Т. 6.— С. 143.

⁵ Византийская книга Эпарха.— М., 1962.— С. 32.

⁶ Каждый А. П. Указ. соч.— С. 141.

⁷ Византийская книга Эпарха.— С. 62.

⁸ Патерик Киевского Печерского монастыря.— СПб., 1911.— С. 121.

⁹ Цит. за: Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам.— СПб., 1903.— Т. 3.— Стб. 262.

¹⁰ Там же.— Стб. 116.

¹¹ Псковская судная грамота.— СПб., 1914.— С. 22.

¹² Полное собрание русских летописей.— Т. 2.— Ипатьевская летопись.— М., 1962.— Стб. 843.

¹³ Византийская книга Эпарха.— С. 51, 53.

¹⁴ Колчин Б. А. Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси // Материалы Института археологии.— 1953.— № 32.— С. 203.

¹⁵ Абрамович Д. И. Житие святых мучеников Бориса и Глеба.— Пгр., 1916.— С. 18, 21, 55; Успенский сборник XII—XIII вв.— М., 1971.— С. 63.

¹⁶ Византийская книга Эпарха.— С. 53, 61.

¹⁷ Тимошук Б. А. Древнерусские города Северной Буковины // Древнерусские города.— М., 1981.— С. 130.

¹⁸ Даркевич В. П. Византийский импорт // Древняя Русь: Город, замок, село.— М., 1985.— С. 393—395; Щапова Ю. Л. Очерки истории древнего стеклоделия.— М., 1983.— С. 177.

¹⁹ Курбатов Г. Л. Византия и Русь в IX—X вв. // Историко-археологическое изучение Древней Руси.— Л., 1988.— С. 230.

²⁰ Повесть временных лет.— М.; Л., 1950.— Т. 1.— С. 83.

²¹ Каргер М. К. Древний Киев.— М.; Л., 1958.— Т. 1.— С. 410.

²² Макарова Т. И. Поливная керамика в Древней Руси.— М., 1972.— С. 8—9.

²³ Патерик Киевского Печерского монастыря.— СПб., 1911.— С. 5.

²⁴ Срезневский И. И. Материалы для словаря.— Стб., 1165.

²⁵ Раппопорт П. А. Раскопки церкви на Большой Краснофлотской улице в Смоленске // Средневековая Русь.— М., 1976.— С. 220.

²⁶ Раппопорт П. А. Зодчие и строители древнего Смоленска // Древняя Русь и славяне.— М., 1978.— С. 406.

²⁷ Раппопорт П. А. Строительные артели Древней Руси и их заказчики // СА.— 1985.— № 4.— С. 84—85.

²⁸ Удадьцова З. В. Киев и Константинополь — культурные связи до XIII века // Как была крещена Русь.— М., 1988.— С. 334.

²⁹ Филатов В. В. Художественно-технологические особенности росписи Дмитриевского собора во Владимире // Древнерусское искусство.— М., 1972.— С. 160; Вагнер Г. К. Скульптура Древней Руси. XII век. Владимир. Боголюбиво.— М., 1968.— С. 410.

³⁰ Асеев Ю. С. Джерела: Мистецтво Київської Русі.— К., 1980.— С. 82.

³¹ Лазарев В. Н. Мозаика Софии Киевской.— М., 1960.— С. 153.

³² Макарова Т. И. Поливная посуда: Из истории керамического импорта и производства Древней Руси.— М., 1967.— С. 38.

³³ Щапова Ю. Л. Стекланные изделия древнего Новгорода // МИА.— 1963.— № 117.— С. 124; Древнерусские стеклянные изделия как источник для истории русско-византийских отношений // ВВ.— 1961.— Т. 19.— С. 68.

³⁴ Даркевич В. П. Византийский импорт // Древняя Русь: Город, замок, село.— М., 1985.— С. 393—395; Щапова Ю. Л. Очерки истории древнего стеклоделия.— М., 1983.— С. 177.

³⁵ Макарова Т. И. Черное дело древней Руси.— М., 1986.— С. 115.